

# ØSTBLOKKENS SAMMENBRUD

## Jerntæppet krakelerer 1970-1991



*Den tyske kansler Willy Brandt indledte i 1970'erne en afspændingspolitik over for Østeuropa. Her underskriver han (til venstre) en ikke-voldsaftale med Sovjetunionen sammen med den sovjetiske regeringsleder Aleksei Kosygin. Midt imellem de to står den sovjetiske generalsekretær Leonid Brezjnev. Moskva 1970.*

### Brobygning mellem øst og vest

Siden slutningen af 1940'erne havde det berømte "jerntæppe" adskilt Sovjetunionens magtsfære i Østeuropa fra Vesten. Politiske, økonomiske og kulturelle forbindelser havde været stramt kontrolleret. Vesten og ikke mindst Vesttyskland var blevet opfattet eller i alt fald fremstillet som aggressivt og "revanchistisk", dvs. indstillet på at få "revanche" efter nederlaget i Anden Verdenskrig. Denne isolation i forhold til det øvrige Europa havde imidlertid betydelige omkostninger, for dermed forringedes østblokkens muligheder for handel og økonomisk samarbejde med det teknologisk mere avancerede Vesten. Sovjetunionen og de øvrige kommunistiske stater slog derfor til, da en ændring af vesttysk politik omkring 1970 åbnede muligheder for afspænding.

Hidtil havde Vesttyskland nægtet officielt at anerkende grænsedragningen mellem Polen og DDR, Oder-Neisse-grænsen, og man havde ikke anerkendt DDR som stat. Man havde heller ikke villet have diplomatiske forbindelser med lande, der anerkendte DDR, som ifølge vesttysk opfattelse var en sovjetisk besættelseszone. Nu oprettede Vesttyskland diplomatiske forbindelser med østeuropæiske stater og indgik ikke-voldsaftaler med Polen og Sovjetunionen og anerkendte dermed Oder-Neisse-grænsen. I 1972 gik Vesttyskland så langt som til at indgå en aftale med DDR, hvor man anerkendte eksistensen af to tyske stater.

Denne afspændingspolitik var blevet ført af en socialdemokratisk tysk regering under ledelse af Willy Brandt (forbundskansler 1969-74), og den blev af højreorienterede kredse i Vesttyskland anset for et forræderi i den ideologiske kamp mod kommunismen og de undertrykkende regimer i Østeuropa. Den nye vesttyske østpolitik banede vejen for en større afspænding i Europa og større kontakt mellem østbloklandene og Vesten.

## Helsinkiaftalen 1975

Højdepunktet var konferencen i Helsinki om sikkerhed og samarbejde i Europa (CSCE), 1973-75. Her deltog udover de europæiske lande også USA og Canada. Konferencen resulterede i en såkaldt slutakt, der faldt i tre dele. Den første del handlede om principperne for relationerne mellem staterne i Europa. Her lovede deltagerlandene at respektere hinandens suverænitet og gav afkald på at anvende magt mod hinanden. Desuden anerkendtes Europas grænser – og dermed også Oder-Neisse-grænsen.

En anden del handlede om økonomisk samarbejde, mens deltagerlandene i den tredje del lovede at respektere menneskerettighederne, som de var formuleret i FN-pagten. Det indbefattede også meningsfrihed og ytringsfrihed. Endelig anerkendtes det enkelte lands ret til national selvbestemmelse.

Sovjetunionen og østblokkens motiv til at indgå en aftale som denne var både økonomisk og politisk. Sovjetunionens, Polens og DDRs grænser, som de var blevet draget af Sovjetunionen efter Anden Verdenskrig, fik nu international anerkendelse. Samtidig betød den generelle afspænding, at østblokken kunne håbe på at udvide det økonomiske og teknologiske samarbejde med Vesten, som de kommunistiske økonomier havde hårdt brug for. Østblokkens indrømmelser drejede sig først og fremmest om menneskerettigheder og ytringsfrihed. Det forventede mange – også kritikere i Vesten – ville blive illusoriske bestemmelser, som østblokken ville omgå.

## Ideologien vakler

I Sovjetunionens og de kommunistiske partiers selvforståelse og retorik var afspændingspolitikken en sejr for socialismen. Endnu i 1970'erne var tonen optimistisk og offensiv, bl.a. på grund af amerikanernes nederlag i Vietnamkrigen. Selv i et land som Danmark, hvor kommunistpartiet i 1973 havde fået 4% af stemmerne og 6 mandater i Folketinget, var forventningen – i alt fald officielt – at også Danmark ville blive socialistisk. Set på verdensplan havde socialismen og Sovjetunionen jo tilsyneladende også øget sin indflydelse markant.

Sovjetunionen og de europæiske kommunistpartier havde imidlertid ikke forudset de langsigtede virkninger af afspændingen og i den forbindelse Helsinki-erklæringen.

Denne erklæring blev et fundament for de oppositionelle grupper i Sovjetunionen og Østeuropa. I Tjekkosllovakiet dannede en gruppe intellektuelle således i 1977 organisationen Charta-77, som krævede overholdelse af slutaktens bestemmelser om menneskerettigheder. Lignende grupper af intellektuelle fandtes i de fleste østeuropæiske lande, også i Sovjetunionen.

Den alvorligste udfordring mødte de kommunistiske systemer, da polske skibsværftsarbejdere under ledelse af Lech Walesa i 1980 grundlagde en uafhængig fagbevægelse, Solidaritet, der i løbet af ganske kort tid forvandlede sig til en landsomfattende politisk oppositionsbevægelse med næsten 10 millioner medlemmer. Den polske regering anerkendte i første omgang Solidaritet og indgik en aftale med den, men skred derefter i 1981 til at forbyde den og indføre militær undtagelsestilstand. Solidaritet levede dog videre under jorden. Her fik den stærk støtte af den katolske kirke, hvis indflydelse på den polske befolkning er meget stor. Den polskfødte pave, Karol Wojtyła – Johannes Paul d. 2. (pave 1978-2005) – førte her en aktiv og virksom kampagne mod kommunistpartiet i sit hjemland.

De kommunistiske regimers ideologiske selvforståelse begyndte at krakelere, og deres tilslutning i befolkningen nærmede sig et nulpunkt.

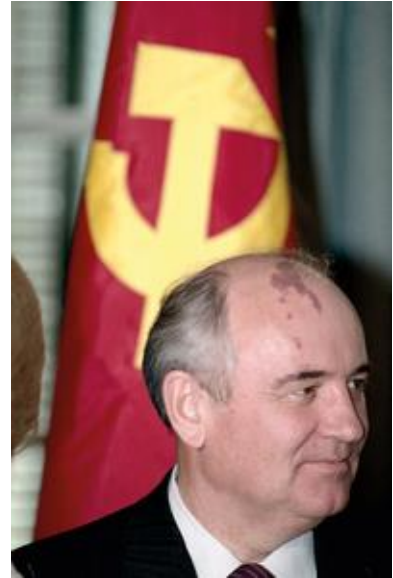
De politikere, der med Brandt i spidsen førte afspændingspolitik i 1970'erne, forudså næppe de langsigtede virkninger af denne politik. De søgte en normalisering af forholdene i Europa, fordi de mente, at de to blokke nødvendigvis måtte finde ud af at leve sammen på trods af deres politiske forskelligheder, først og fremmest af hensyn til freden i Europa, men også af hensyn til de mange mennesker, der var ramt af den kolde krigs deling af Europa. At de kommunistiske stater var så svage i fundamentet, at de ikke kunne overleve en åbning mod Vesten, forudså næsten ingen, men da Sovjetunionen i slutningen af 1980'erne viste svaghedstegn, brød de sammen.

## ARBEJDSSPØRGSMÅL

1. Hvorfor blev Vesttysklands politik over for DDR og sovjetblokken omlagt fra ca. 1970? Hvad var virkningerne af omlægningen?
2. Hvorfor slog også Sovjetunionen ind på en afspændingskurs?
3. Hvilken effekt havde afspændingen og Helsinki-aftalen i Østeuropa?

## Gorbatjovs reformpolitik 1985-1991

Den afgørende begivenhed på de europæiske kommunistiske staters vej mod opløsning kom med Mikhail Gorbatjovs overtagelse af ledelsen af det sovjetiske kommunistparti i 1985. Før ham havde Sovjetunionen været styret af oldinge. Breznev blev siddende som generalsekretær og præsident til han døde i 1982, 76 år gammel, efter længe at have været ude af stand til at varetage sine forpligtelser. Hans efterfølger, Andropov, var 68 og sygdomsmærket. Han døde efter godt et år. Andropovs efterfølger, Tjernenko, var 72 år og nåede at styre Sovjetunionen i 13 måneder. På det tidspunkt var Sovjetunionen i en dyb økonomisk krise, og det politiske apparat fuldstændig forstenet og ude af stand til at løse landets problemer. Gorbatjovs løsning var sammenfattet i slagordene glasnost [åbenhed], perestrojka [omstrukturering] og demokratisering. Åben debat og befolkningens aktive deltagelse i samfundets anliggender skulle ruske op i det politiske og økonomiske liv. Gorbatjov ville redde det kommunistiske system ved at reformere det.



*I 1985 kom den unge Mikhail Gorbatjov til magten i Sovjetunionen. Han ville reformere det sovjetiske politiske system, men ikke afskaffe kommunismen. Fotografi foran det sovjetiske flag, 1987.*

### Styret vakler

Det viste sig imidlertid hurtigt, at han dermed åbnede for en udvikling, han og partiet ikke kunne kontrollere eller standse. Den nye åbenhed førte til katastrofale afsløringer af partiets forbrydelser og af dets løgne og fortællelser. Det ideologiske univers, der legitimerede etpartisystemet, brød dermed fuldstændigt sammen. Partiet blev presset til at acceptere valg af en ny lovgivende forsamling, Folkekongressen, i 1989, og dermed var dets monopol på magten forbi.

I udenrigspolitisk henseende var Gorbatjovs mål at standse kaprustningen, som Sovjetunionen ikke længere var i stand til at følge med i. Under den republikanske præsident Ronald Reagan havde USA fra 1981 intensiveret sin oprustning, fast besluttet på at opnå fuldkommen strategisk overlegenhed over for Sovjetunionen. Gorbatjov ønskede afspænding, nedrustning og økonomisk samarbejde med Vesten. Han opgav derfor at konkurrere med USA om indflydelse i den tredje verden – og trak bl.a. de sovjetiske styrker ud af Afghanistan. Han indgik også våbenbegrænsningsaftaler med USA og gjorde i den sammenhæng store indrømmelser.

Lige fra begyndelsen af sin periode som generalsekretær sendte han de stærkest mulige afspændingssignaler til USA og Vesteuropa. Set fra ortodokse sovjetiske kommunisters synsvinkel lignede det en ren kapitulation.

### Gorbatjovs tale til den franske nationalforsamling 3. oktober 1985

Hvad vil sikkerhed i Europa egentlig sige? Det vil sige, at der ikke er krig, og at der ikke er fare for, at der vil opstå krig. På grund af sin kompakte geografi føler Europa særlig stærkt, hvordan folkenes skæbner er forbundet og sammenviklet på trods af de forskellige samfundsmæssige veje, de har valgt. Mere end noget andet kontinent er Europa sårbart over for en væbnet konflikt, og ikke mindst en med kernevåben.

Det betyder, at Europas sikkerhed ikke kan sikres ved brug af våben og militære styrker. Det betyder, at vi står over for en helt ny situation, og at vi bliver nødt til at gøre op med vores traditionelle måde at håndtere tingene på. Vi må ændre vores mentalitet og adfærd.

Mange aspekter af det altomfattende europæiske samarbejde står i Helsinki-aftalen. Vi mener, at det er et vigtigt resultat, hvis betydning er uændret. Sovjetunionen er parat til at involvere sig stærkt i dette.

### ARBEJDSSPØRGSMÅL

1. Hvori bestod Gorbatjovs nye politik -indadtil og udadtil?
2. Hvorfor iværksatte han sin reformpolitik?

## De kommunistiske regimer i Østeuropa falder 1989



*Berlinmurens fald i 1989 kom til at symbolisere sammenbruddet af det kommunistiske Østeuropa.*

De østeuropæiske oppositionskredse opfattede med god grund Gorbatjovs afspændingspolitik som tegn på svaghed, og i de regerende kommunistpartier vaklede troen på, at Sovjetunionen ville opretholde deres regimer med magt som i 1953, 1956 og 1968. Dermed var grunden skredet under de østeuropæiske kommunistiske regeringer. Som faldende dominobrikker opgav de en efter en magten i løbet af efteråret 1989 under indtryk af et massivt folkeligt pres.

I september 1989 gav det polske kommunistparti op og overlod regeringsmagten til Solidaritet. Kort tid efter indførte Ungarn flerpartisystemet.

I DDR åbnede regeringen d. 9. november 1989 for fri passage mellem Øst- og Vestberlin. Dermed var muren faldet, som man sagde, og det kom til at symbolisere sammenbruddet af det kommunistiske Østeuropa. Tjekkoslavakiets kommunistparti opgav regeringsmagten i december 1989, og den afsatte partileder fra 1968, Alexander Dubcek, blev parlamentsformand, og Vaclav Havel, den tjekkiske oppositions ikon, blev præsident. At Sovjetunionen i december 1989 erklærede Brezjnev-doktrinen for ophævet, var kun en formel erkendelse af den nye tingenes tilstand.

Kulminationen på ydmygelsen af Sovjetunionen og Gorbatjov var genforeningen af de to tyske stater i oktober 1990. Genforeningen skete i form af det østtyske områdes optagelse i Forbundsrepublikken Tyskland, ikke som en forhandlet sammenslutning af to ligeværdige stater.

## Anatoly Tjernaev, udtaler sig i 1997 om Moskvas reaktion på Berlinmurens fald

*Tjernaev var Gorbatjovs udenrigspolitiske rådgiver.*

Nogle tror, at der var panik i Moskva, at der var planer om at anvende tanks, at der var planer om at sende tropperne ud fra kaserne. Det skete ikke, der var ingen panik. Gorbatjov så, at det var uundgåeligt.

Folk siger, selv om jeg ikke ved, om det er rigtigt, at de sovjetiske troppers kommanderende generaler i Tyskland flere gange henvendte sig i Moskva og spurgte, hvad de skulle gøre i den situation, men jeg ved helt sikkert, at den sovjetiske forsvarsminister aldrig stillede spørgsmålet til Gorbatjov, for han vidste, at Gorbatjov aldrig ville tillade nogen form for anvendelse af de sovjetiske tropper i Tyskland.

## Den britiske historiker T. Garton Ash om Vesttysklands østpolitik og genforeningen (1994)

Vesttyskland havde held til at etablere et godt forhold til de ledende stater i øst, samtidig med at de beholdt Vestmagternes støtte og beskyttelse. Den bedrift afspejles tydeligt i et internt memorandum, udarbejdet af en af Gorbatjovs vigtigste udenrigspolitiske rådgivere i januar 1990:

*"I princippet er en genforening af Tyskland ikke i modstrid med Sovjetunionens interesser. En militær trussel er meget lidt sandsynlig, når man tager det radikale brud i betragtning, der skete i den tyske nations bevidsthed som følge af den nationale katastrofe i den sidste krig.*

*På det økonomiske område kan Sovjetunionen opnå store gevinster ved samarbejde og samspil med Tyskland."*

Femogfyrre år efter krigens afslutning havde Vesttyskland overbevist sovjetiske beslutningstagere om, at det ikke længere var en trussel, og at det var Sovjetunionens mest lovende og vigtigste økonomiske partner i Vesten. Gorbatjov og Kohl var de første sovjetiske og tyske ledere efter 1945, der ikke havde oplevet krigen som voksne.

### ARBEJDSSPØRGSMÅL

1. Hvilken betydning havde Sovjetunionens nye politik for de kommunistiske regimer i Østeuropa?
2. Hvorfor åbnede den østtyske regering for trafik mellem Østberlin og Vestberlin?
3. Hvorfor gav de kommunistiske regimer i Østeuropa magten fra sig?
4. Hvorfor accepterede Sovjetunionen de kommunistiske regimers fald og Tysklands genforening?

## Sovjetunionens sammenbrud

Den sovjetiske centralmagts svaghed betød også, at Sovjetunionens mange folkeslag så muligheden for at opnå øget selvstyre eller ligefrem fuld uafhængighed. I 1990 begyndte den ene sovjetrepublik efter den anden at erklære sig uafhængige af Sovjet. I spidsen for denne bevægelse var de tre små baltiske stater Estland, Letland og Litauen. De havde haft selvstændighed fra 1918 til 1939, og de havde tæt kontakt til Vesteuropa, især til Skandinavien.

Uafhængighedserklæringerne accepteredes ikke af regeringen i Moskva, men den satte heller ikke militærmagt ind for at hævde sin autoritet. Nu syntes selve Sovjetunionen altså at være i opløsning. For at forhindre det forsøgte en gruppe af konservative kommunister i 1991 at afsætte Gorbatjov ved et statskup. Kuppet slog fejl. De demokratiske kræfter i Sovjetunionen sejrede, og kupforsøget gav i stedet Sovjetunionen dødsstødet. Republikernes uafhængighedserklæringer blev nu til politisk virkelighed. Sovjetunionen blev til en række suveræne stater: Rusland, Ukraine, Hviderusland, Estland, Letland, Litauen osv.

Sovjetunionen var blevet skabt ved hjælp af militær magt og terror. I trediveerne havde Stalins mål været én gang for alle at knuse enhver faktisk eller blot tænkelig opposition mod det kommunistiske etpartistyre. Det skete med massehenrettelser, tortur og fangelejre og med intens politisk overvågning. Efterhånden som Sovjetunionen blev et industrisamfund, blev terroren mere og mere uanvendelig som styringsredskab. Efter Stalins død ophørte den blodige undertrykkelse, men den strenge kontrol opretholdtes. Det betød, at spændinger og konflikter mellem samfundslag og mellem nationaliteter blev fornægtet og fortiet. Det betød også, at åbenlyse problemer forblev uløste. Da partiets tro på sig selv og sin ideologi vaklede, da det viste svigtende vilje og beslutsomhed til at fastholde sin magt, brød det sammen. Og partiet havde holdt sammen på Sovjetunionen.

De kolossale omvæltninger i Sovjetunionen foregik forbavsende fredeligt. Faktisk kan man næppe i historien finde tilsvarende eksempler på, at så dramatiske omvæltninger har fundet sted næsten uden blodsudgydelser.

#### ARBEJDSSPØRGSMÅL

1. Hvilke begivenheder udløste Sovjetunionens sammenbrud?
2. Opstil en prioriteret liste over de årsager, der var årsagen til Sovjetunionens sammenbrud. Du kan skelne mellem politiske, økonomiske, sociale og udenrigspolitiske forhold.



*Det tidligere Sovjetunionens nye stater*

*Kilde: Sean Sheehan: Rusland 1991-2001 (Flachs, 2001)*

## TIDSTAVLE - DEN KOLDE KRIG

	Øst-vest-relationer	Den vestlige verden	Den kommunistiske verden
1945	<u>Jalta-konferencen, februar</u> FN-pagten underskrives 26.6. <u>Potsdam-konferencen</u> august Atombombe over Hiroshima, 6.8.	Samlingsregeringer i de fleste tidligere besatte vesteuropæiske lande	Brede provisoriske regeringer i Østeuropa under sovjetisk kontrol
1946	<u>Churchills "jerntæppetale"</u> 5.3.	Den græske borgerkrig (1946-49) bryder ud	Jugoslavien erklærer sig som "Folkedemokrati" i januar
1947	12.3. <u>Truman-doktrinen</u> erklæres 12.3. <u>Marshallplanen</u> fremsættes 5.6.		Et-partistyre i de fleste østeuropæiske lande <u>Kominform</u> oprettes 22.9.
1948	<u>Berlin-blokaden</u> begynder 24.6.	Vestunionen: en forsvarsalliance mellem England, Frankrig og Benelux OEEC dannes	Kommunisterne overtager magten i Tjekkoslaviet februar:
1949	Berlin-blokaden slutter 12.5. Sovjetunionen får a-våben	<u>NATO</u> oprettes 4.4.	Kommunistpartiet tager magten i Kina
1950-1955	1950-1953 Koreakrigen mellem Nord- og Sydkorea. USA og Kina deltager USA får brintbomben 1952 Sovjetunionen får brintbomben 1953 Frankrig trækker sig ud af Vietnam, som deles, 1954	Sikkerhedsaftale mellem Japan og USA 1951 Vesttyskland i NATO 1955	<u>Warszawapagten</u> oprettes 1955
1956-1960	Interkontinentale raketter 1957		Sovjet invaderer Ungarn 1956 Brud mellem Sovjetunionen og Kina 1960
1961-1965	Cuba bliver Sovjet-allieret 1961 <u>Berlinmuren</u> rejses 1961 <u>Cuba-krisen</u> 1962 USAs deltagelse i Vietnamkrigen eskaleres 1964		
1966-1970		Præsident Johnson opgiver at stille op på grund af modstand mod Vietnamkrigen 1968	Sovjetunionen m.fl. invaderer Tjekkoslaviet ( <u>Brezjnev-doktrinen</u> ) 1968

	Øst-vest-relationer	Den vestlige verden	Den kommunistiske verden
1971-1975	SALT -aftale om A-våben 1972 USA anerkender Kina 1972 Vesttyskland og Østtyskland anerkender hinanden 1972 Paris-aftalerne afslutter USAs deltagelse i vietnamkrigen 1973 Helsinki-aftalerne om Europa 1975		
1976-1980-	SALT 2 1979 Sovjetunionen invaderer Afghanistan 1979 USA-støtte til antisovjetiske mujahideener i Afghanistan 1979 Nye missiler i Vesteuropa 1979	Shahen af Iran styrtes af vest-fjendtlige islamister 1979	Solidaritet oprettes i Polen 1980
1981-1985	USA intensiverer oprustningen 1981		Gorbatjov bliver generalsekretær for Sovjetunionens kommunistiske parti 1985
1986-1991	International aftale om sovjetisk tilbagetrækning fra Afghanistan 1988 Vesttyskland og Østtyskland genforenes 1990		<u>Indenrigspolitiske reformer i Sovjetunionen fra 1986</u> Sovjet opgiver Brezjnev-doktrinen 1989 De kommunistiske regimer i Østeuropa falder 1989 "Muren falder" i Berlin 9.11. 1989 Sovjetunionen opløses 1991